

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

SYNONYMIC SERIES OF RELATIVE ADJECTIVES IN UZBEK AND RUSSIAN: A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS

Zarina Bobokhonovna Djumayeva

Lecturer at the Department of Uzbek Language and Literature with Russian Language
Samarkand State Technical University
Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: relative adjective, synonymic series, semantic component, comparative-typological analysis, system of synonyms.

Received: 04.10.25

Accepted: 05.10.25

Published: 06.10.25

Abstract: This article presents a comparative-typological analysis of synonymic series of relative adjectives in Uzbek and Russian. The study examines the formation of synonymic units, their semantic components, and their functional usage. It was found that in Uzbek and Russian, synonymic series of relative adjectives are generally based on one or two semantic components. The expansion of synonymic series and their enrichment with new semantic shades are shown to enhance the expressive potential of the language system. The findings highlight the theoretical and practical significance of studying synonymic relations of relative adjectives.

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA NISBIY SIFATLARNING SINONIMIK QATORLARI: QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL

Zarina Boboxonovna Djumayeva

Rus tili bilan kafedrasi o'qituvchisi
SamDTU O'zbek tili va adabiyoti
Samarqand, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: nisbiy sifat, sinonimik qator, semantik komponent, qiyosiy-tipologik tahlil, sinonimlar tizimi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida sinonimik birliklarning shakllanishi, ularning semantik komponentlari va qo'llanish xususiyatlari o'rganildi. O'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari odatda bitta yoki ikki semantik komponent asosida tuzilishi

aniqlandi. Shuningdek, sinonimik qatorlarning kengayishi va yangi ma'no ottenkalari bilan boyitilishi til tizimining ifoda imkoniyatlarini yanada kengaytirishi ta'kidlandi. Natijalar ushbu sohadagi tadqiqotlar nazariy va amaliy jihatdan dolzarb ekanini ko'rsatadi.

СИНОНИМИЧЕСКИЕ РЯДЫ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ: СОПОСТАВИТЕЛЬНО- ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Зарина Бобохоновна Джумаева

Преподаватель кафедры узбекского языка и литературы с русским языком

Самаркандский государственный технический университет

Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: относительное прилагательное, синонимический ряд, семантический компонент, сопоставительно-типологический анализ, система синонимов.	Аннотация: В данной статье проводится сопоставительно-типологический анализ синонимических рядов относительных прилагательных в узбекском и русском языках. В ходе исследования изучены особенности формирования синонимических единиц, их семантические компоненты и функциональное употребление. Установлено, что в узбекском и русском языках синонимические ряды относительных прилагательных строятся в основном на основе одного-двух семантических компонентов. Отмечено также, что расширение синонимических рядов и их обогащение новыми смысловыми оттенками способствует увеличению выразительных возможностей языковой системы. Полученные результаты подтверждают теоретическую и практическую значимость исследования.
--	--

Har bir til o'z rivojlanish jarayonida tushunchalar olamini so'zlar olamiga eng to'liq moslashtirishga intiladi. So'z va tushuncha o'rtasidagi bog'liqlik to'liq va izchil tarzda sinonimik munosabatlarda namoyon bo'ladi. Atrofdagi olam haqidagi tasavvurlar chuqurlashgani sari tilning lug'at boyligi nafaqat o'zgaradi, balki so'z ma'nolaridagi sifat o'zgarishlari hisobiga kengayadi.

Sinonimlar har qanday til boyligining eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Tilning sinonimlarga boyligi unda rang-barang bo'yoqlarni, uslubiy nozikliklarni, na konkret bilimlar sohasida, na mavhum tushunchalar doirasida aks ettirish imkonini beradi. Yopiq bo'lmagan sinonimik qator esa tilning tabiiy rivojlanish yo'lidir.

Sinonimiya va sinonimik munosabatlar fenomeni butun dunyodagi tadqiqotchilarning tobora ko‘proq e‘tiborini tortib kelmoqda. Leksik sinonimiya muammolariga turli davrlarda quyidagi rus olimlari murojaat qilganlar: N. M. Ibragimov, I. I. Davidov, V. K. Favorin, A. I. Smirnitkiy, A. B. Shapiro, Yu. D. Apresyan, E. M. Beregovskaya, P. S. Aleksandrov, K. G. Bochan, V. G. Gak, A. I. Evgenyeva, X. A. Mavlyanova, O. L. Kamenskaya, V. I. Koduxov, A. P. Alektrova, S. G. Berejan, A. A. Bragina, V. G. Vilyuman, V. A. Grechko, L. P. Svetsitskaya; turkologlar – A. B. Bolganbaev, A. P. Xo‘jiyev, A. Danyarov, M. S. Sergaliyev, B. T. Abdullaev, Z. G. Uraksin, V. Meskutov; o‘zbek olimlari – A. Hojiyev, N. Mahmudov, D. Lutfullayeva, M. Yo‘ldoshev, Y. Odilov, Sh. Ko‘chimov va boshqalar.

Tadqiqotlar uzoq tarixga ega bo‘lishiga va leksik sinonimiyani o‘rganishga bag‘ishlangan ishlar anchagina bo‘lishiga qaramay, bu sohada hanuz ko‘plab muammolar va bahsli masalalar mavjud bo‘lib, ular lingvistlarning yanada jiddiyoq e‘tiborini talab etadi. Sinonimiyaning mohiyatini, sinonim tushunchasini, so‘zlarning sinonimlik mezonlarini aniqlash, sinonimik qator chegaralarini belgilash, ayrim so‘z turkumlarida sinonimik bog‘lanishlarni o‘rganish prinsiplari va usullari borasida yagona fikr mavjud emas.

Mavzuning dolzarbligi. Sinonimiyani o‘rganish ishlari ko‘pincha alohida bir til doirasida parchalangan holda olib boriladi. Frontal tadqiqotlar esa, ularning natijalari leksikografik amaliyotda qo‘llanib, sinonimlar lug‘atlarida to‘la aks etgan holda, nihoyatda mehnat talab qiladi va shuning uchun juda kam hollarda amalga oshiriladi. Ayniqsa, genetik jihatdan uzoq tillar materiali asosida sinonimiyani qiyoslash orqali qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Shunday tillardan biri o‘zbek var us tillaridir. Shu boisdan ham nihoyatda semantik mobillik, ko‘p ma’nolilik va ifodalanayotgan tushunchalarning keng ma’no hajmiga ega bo‘lgan sifatlar turkumi ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Mazkur maqolamizning dolzarbligi ham o‘zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarni sinonimik qatorlarga birlashtirish mezonlarini aniqlash, ularning semantik-sinonimik aloqalarining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, mazkur tillarda yagona tushunchani ifodalash vositalarida umumiy va farqli jihatlarni ko‘rsatib berish zaruratidan kelib chiqadi. Shu asosda o‘zbek va rus tillari uchun nisbiy sifatlarning sinonimlari lug‘atini yaratishga oid ishonchli nazariy asoslarni ishlab chiqishning ahamiyati ortadi.

Ma’lumki, tilshunoslikda sifat so‘z turkumi predmetning turli belgilarini ifodalovchi muhim kategoriyalardan biri hisoblanadi. Sifatlar o‘z mohiyatiga ko‘ra turli xil guruhlariga bo‘linadi, ulardan biri nisbiy sifatlardir. Nisbiy sifatlar til tizimida predmetning tabiiy belgilarini emas, balki boshqa predmet, hodisa yoki tushunchaga aloqadorlikni bildiradi. Ushbu maqolada o‘zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning umumiy xususiyatlari hamda ularning o‘ziga xos farqlari qiyosiy tahlil qilinadi.

O‘zbek tilida nisbiy sifatlar asosan quyidagi semantik guruhlariga ajraladi:

1. Materialga nisbatan: temir eshik, yog‘och stul, ipak mato.
2. Joyga nisbatan: shaharlik bola, qishloq maktabi.
3. Vaqtga nisbatan: bahorgi ishlar, qishki kiyim.
4. Predmet yoki hodisaga nisbatan: davlat tili, o‘quvchi daftar.

Nisbiy sifatlar ko‘pincha -li, -lik, -iy, -gi/-ki qo‘shimchalari yordamida yasaladi. Masalan: bahor – bahorgi, kitob – kitobiy, tog‘ – tog‘li. Ushbu sifatlarning asosiy vazifasi predmetlar orasidagi aloqadorlikni ko‘rsatishdir.

Rus tilida nisbiy sifatlar (относительные прилагательные) ham predmetning boshqa predmet yoki hodisaga aloqadorligini bildiradi. Ular quyidagi guruhlarda namoyon bo‘ladi:

1. Materialga nisbatan: железная дверь, деревянный стол, шерстяное пальто.
2. Joyga nisbatan: городской транспорт, сельская школа.
3. Vaqtga nisbatan: зимние каникулы, летний день.
4. Predmet yoki hodisaga nisbatan: школьная форма, народная песня.

Nisbiy sifatlar rus tilida odatda -н-, -ск-, -ов-, -ев-, -ичн- qo‘shimchalari yordamida hosil qilinadi: деревня – деревенский, металл – металлический, фабрика – фабричный.

Olingan natijalar tahlili. Tadqiqotimiz doirasida nisbiy sifatlar sinonimik qatorlarining qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va rus tillaridagi so‘zlarning sinonimik imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi. O‘zbek tilida biror sifat bir necha sinonimik bog‘lanishga ega bo‘lsa, rus tilida shu ma‘nodagi birlikning imkoniyatlari chegaralangan bo‘lishi yoki umuman mavjud emasligi kuzatiladi.

Masalan, o‘zbek tilidagi vaqtli – muddatidan oldin – erta – nojoiz (bevaqt tashvish, vaqtsiz kelish) qatori rus tilidagi несвоевременный, преждевременный, ранний, неуместный sifatlariga mos keladi. Demak, ikki tildagi sinonimik qatorlar umumiy semantik maydonga ega bo‘lsa-da, qo‘llanish doirasi turlicha.

O‘zbek tilidagi tushlik – kunduzgi – kun o‘rtasidagi – quyosh tikkadagi qatori rus tilida полуденный, дневной, в середине дня sifatleri orqali ifodalanadi: полуденный обед – tushlik ovqat, полуденная жара – kun o‘rtasidagi jazirama. Bu holat vaqtga oid nisbiy sifatlarning ikki tilda turlicha sistemalashtirilishini ko‘rsatadi.

Nisbiy sifatlarning joyni ifodalovchi guruhi ham muhimdir. Masalan, o‘zbek tilida ichki xona, ichki a‘zo, ichki kiyim singari birliklar rus tilida внутренняя комната, внутренние органы, нижнее бельё tarzida ifodalanadi. Shuningdek, pastki qavat – нижний этаж, oldingi saf – передний ряд, oldingi chiziqliq – передовая линия kabi misollar mavjud. Bu yerda o‘zbek tilidagi sinonimik uyaga rus tilida ko‘pincha bir so‘z emas, balki so‘z birikmasi mos keladi.

O'zbek tilidagi qarama-qarshi, narigi, uzoqdagi sifatlari rus tilida противоположный, дальний orqali beriladi. Biroq ular faqat ayrim ma'nolar bo'yicha mos keladi: masalan, uzoqdagi – далекий, отдалённый.

Faoliyat va kasb-hunarga oid nisbiy sifatlar guruhi ikki tilda ham mavjud bo'lib, quyidagi qatorlarni tashkil qiladi:

- harbiy – военный
- ijtimoiy – социальный
- siyosiy – политический
- madaniy – культурный
- ilmiy – научный

Rus tilida bu sifatlar yanada kengroq sinonimik qatorlarni hosil qiladi. Masalan, политический sifatiga административный, дипломатический, государственный, законодательный, парламентский kabi qo'shimcha variantlar ham qo'shiladi.

o'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari ko'pincha bitta yoki ikki semantik komponent asosida birlashadi. Masalan, harbiy / армейский sifatiga sinonim sifatida o'zbek tilida askarona, rus tilida esa воинский ishlatilishi mumkin. Ushbu qatorlarda ma'no birligi mavjud bo'lsa-da, ularning uslubiy bo'yoqlari turlicha.

Bundan tashqari, tahlil qilingan guruhdagi nisbiy sifatlarda dominant birlikka nisbatan qo'shimcha sinonimlar ham aniqlanadi. Masalan:

- o'zbek tilida davlat / государственный sifatiga sinonim sifatida jamoat / общественный;
- rus tilida esa народный sifati yaqin semantik ma'noga ega.

Shuningdek, tadqiqot davomida sinonimik qatorlarning chegarasini kengaytirish imkoniyatlari ham ko'rib chiqildi. Ular mazkur qator yaxlitligini buzmaganda yangi semantik ottenkalarini qo'shishi mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi vaqtinchalik sinonimik qatori qisqa muddatli, oz vaqtlik, o'tkinchi kabi birliklar bilan kengaytiriladi. Rus tilida esa временный sifatiga qo'shimcha ravishda кратковременный, недолгий, преходящий sifatlari ham qo'shilishi mumkin.

Bu holat shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda sinonimik qatorlar semantik maydonni boyitish, tushunchaning yanada nozik ottenkalarini ifodalash vazifasini bajaradi.

Xulosa. O'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, mazkur turkumdagi birliklar til tizimida muhim semantik yukni bajaradi. Sinonimik qatorlar bir tomondan tushunchaning umumiy ma'nosini mustahkamlasa, ikkinchi tomondan uning uslubiy va emotsional ottenkalarini boyitadi.

Nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari odatda bitta yoki ikki asosiy semantik komponentga tayangan holda shakllanadi. Dominant sifat atrofida turli darajadagi yaqin ma'noli birliklar

jamlanib, tushunchaning kengroq semantik qamrovini ta'minlaydi. Masalan, o'zbek tilidagi vaqtinchalik qatori (qisqa muddatli, o'tkinchi, oz vaqtlik) yoki rus tilidagi временный qatori (кратковременный, недолгий, преходящий) bu holatning yaqqol dalilidir.

Shuningdek, har ikkala tilda sinonimik qatorlar chegaralarini kengaytirish orqali yangi semantik ottenkalar qo'shilishi kuzatildi. Bu esa nisbiy sifatlarning nafaqat ma'nodosh birliklarni jamlovchi, balki tilning ifoda imkoniyatlarini boyituvchi vosita sifatida ham xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, o'zbek va rus tillarida nisbiy sifatlarning sinonimik qatorlari:

1. Semantik jihatdan umumiylik va o'ziga xoslikni uyg'unlashtiradi;
2. Tilning uslubiy boyligini oshiradi va nutqni yanada ta'sirchan qiladi;
3. Tilshunoslikda qiyosiy-tahliliy tadqiqotlar uchun muhim material vazifasini bajaradi.

Shu bois, mazkur masala nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Sinonimik qatorlarning chuqur o'rganilishi kelgusida ikki tilning lug'at boyligini tizimlashtirish, ikki tilli sinonimik lug'atlar yaratish hamda tarjimashunoslikda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. N.Mahmudov va b. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati: / N.Mahmudov tahriri ostida. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 512 bet.
2. Александров, П.С. Краткий очерк истории разработки русской лексической синонимии / П.С. Александров // Уч.зап. Куйбышевск.пед.ин-т. а- 1963. Вып.38.
3. Алехтрова, А.П. Об оттенках значений лексических синонимов / А.П. Алехтрова // Синонимы русского языка и их особенности: сб.науч.тр. – Л., Наука, 1972. С.123-137.
4. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. -М.: Учпедгиз, 1957. – 295с.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши тизими. –Тошкент: Ўқитувчи,2007. – 168 б.
6. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясаиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 79 б.